

Ігор Срібняк

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА
В АРМІЇ УНР у 1921-1923 рр.**

Бібліотека "Вістей Комбатанта" — ч. 6

Ігор Срібняк

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА
В АРМІЇ УНР у 1921-1923 рр.**

Додаток до "Вістей Комбатанта" ч. 2, 1997

diasporiana.org.ua

Бібліотека "Вістей Комбатанта" — ч. 6

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА В АРМІЇ УНР У 1921-1923 рр.

ПРО АВТОРА:

Д-р філософії Ігор Срібняк, аспірант Київського університету ім. Тараса Шевченка.

У серпні 1996 р. на філософічному факультеті Українського Вільного Університету захистив докторат на тему: "Полонені вояки-українці у таборах Німеччини та Австро-Угорщини в часі I-ої світової війни та формування українських військових частин". Працює на кафедрі історії України у Київському Державному Лінгвістичному університеті. Викладає також і в Університеті українознавства Збройних Сил України, де здійснюється гуманітарна передпідготовка офіцерів Української Армії.

Після підписання в жовтні 1920 р. прелімінарних домовленостей між Варшавою і Москвою про припинення бойових дій, Армія УНР впродовж жовтня-листопада вела жорстокі бої на теренах України, стримуючи тиск більшовицьких частин, що безперервно прибували з врангелівського фронту. 21 листопада 1920 р. Українська Армія з боями відступила за р. Збруч, де була інтернована у спеціальних таборах. Заходами Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри та начальника Української військово-ліквідаційної комісії генерала В. Зелінського (у порозумінні з польськими урядовими колами) Армія УНР протягом перших місяців інтернування була зосереджена у шістьох таборах: Каліш, Олександрів (Куявський), Ланцут, Вадовиці, Петроків і Пікуличі.¹

Через обмеження постачання українського вояцтва продуктами харчування, вугіллям для опалення бараків, відсутності достатньої кількості одягу і взуття — умови перебування інтернованих були дуже складними.² Траплялися й випадки образливого поводження з інтернованими окремих представників польської адміністрації таборів.³ Це призводило до поширення дезертирства з лав армії, зокрема — за перші два місяці інтернування чисельність армії зменшилася майже до половини.⁴

Всі зусилля Державного Центру УНР у кінці 1920 — початку 1921 рр. були спрямовані на подолання цієї негативної тенденції, заходами якого на початку лютого 1921 р. було досягнуто політичне порозуміння більшості українських партій та організацій у рамках Ради Республіки (предпарляменту України), що почала діяти у Тарнові (Польща).⁵ Разом з тим, не зважаючи на всі труднощі, переважна більшість українських вояків, насамперед — у Каліші, Ланцуті і Вадовицях, напруженою роботою зуміла весною 1921 р. нормалізувати своє становище.

У цих обставинах велике значення для згуртування та піднесення боєздатності Української Армії мала загальна освіта інтернованих, задовільнення їх культурних потреб. Наголою потребою була також ліквідація неписьменности та малописьменности серед козацтва. Маючи на меті систематизувати та заактивізувати роботу серед вояцтва у царині освіти і культури, яка розгорталася у дивізіях дещо стихійно, 30 червня 1921 р. наказом ч. 39 Головної Команди Військ УНР була створена Культурно-освітня управа Генерального штабу Української Армії. Вона складалася з чотирьох відділів: адміністративно-організаційного, шкільного, бібліотечно-видавничого та мистецтва й спорту. Дещо пізніше було створено відділ військової підготовки населення.⁶

Культурно-освітня управа мала своїми пріоритетними напрямками діяльності національно-громадське, культурно-естетичне, моральне і фізичне виховання українського війська; його загальний інтелектуальний розвиток та повну ліквідацію неписьменности у лавах армії. На Управу було також покладене завдання організації видавництва і розповсюдження українських підручників і книжок, журналів і часописів; заснування спортивних гуртків і товариств, театрів і інших культурних осередків. Стратегічним завданням Управи було поширення ідеї необхідности відновлення української державности та військової могутности України. Як зазначав у своїй доповіді до прем'єр-міністра Уряду УНР військовий міністер уряду на той час генштабу генерал-хорунжий А. Вовк — випробування під час боїв та подальшого інтернування в таборі "вояк охоче перенесе тоді, коли в його світогляді ідея суверенної України й необхідности захисту її оружно займе перше і найголовніше місце".⁷

У своїй діяльності Культурно-освітня управа користувалася правом вільно витратити кошти, що асигнувалися на культурно-освітні потреби військовим командуванням або надходили від жертводавців.

Свою роботу Управа почала з вироблення нової інструкції, яка б регламентувала діяльність культурно-освітніх відділів дивізій. Організація відділів мала набути єдиного вигляду. Цих нововведень вимагала і та обставина, що наказ ч. 96 Головної Команди Військ УНР від 25 травня 1920 р., на якому базувалося проведення культурно-освітньої роботи в армії, значною мірою застарів і не відповідав новим вимогам. Щоб підняти культурно-освітню роботу у дивізіях, до співпраці у відділах були притягнуті найбільш досвідчені старшини, які вже працювали в цій галузі, цілком випробувані з національного і військового боку. Обсяг роботи для них відкривався дуже великий. Обстеження таборів, здійснене співробітниками Генерального штабу у січні 1921 р., показало наявність значної кількості неписьменних (27 відсотків від загальної чисельности українських військ) і малописьменних (до 25 відсотків) козаків у лавах армії.⁸

Загальний освітній рівень Української Армії на початок 1921 р. (не враховано кілька нечисленних допоміжних відділів і військових установ Армії УНР) становив:⁹

табори	неписьменні	малописьменні	з нижчою освітою	з серед. освітою	з вищ. освітою
Пикулічі	462	350	1958	135	—
Ланцут	80	11	169	51	—
Олександрів	679	632	1303	657	18
Каліш	293	288	842	389	14
Ченстохова	16	27	21	6	—

Таке становище вимагало негайного реагування з метою докорінно змінити стан освітньої справи. Згадуване обстеження також виявило,

що в таборах є достатня кількість колишніх вчителів початкових шкіл і фахових лекторів. Крім того, у звіті начальнику Генерального штабу (де були зведені висновки обстеження) була зазначена доцільність спрямувати на влаштування бібліотек і читалень, придбання книжок і підручників певний відсоток з прибутків табірних кооператив, крамниць, платних вистав театрів і концертів хорів.

Ще до створення Культурно-освітньої управи Генерального штабу відповідними відділами 1-ої Запорізької, 1-ої Кулеметної, 2-ої Волинської і 3-ої Залізної стрілецьких дивізій та табірними культурно-освітніми відділами у Ланцуті і Олександрові була виконана лєвова частка роботи по влаштуванню шкіл грамоти (початкових шкіл) для ліквідації неписьменности серед козаків. Але проводилася ця робота без певного пляну і системности, на власний розсуд начальника культурно-освітнього відділу кожної дивізії або табору. І хоча культурно-освітній відділ Генерального штабу, на чолі з полковником Стешком, намагався внести окремі усталення у діяльність дивізійних відділів, це носило випадковий характер.

Після заснування Культурно-освітньої управи існуючі початкові школи були переформовані за єдиним положенням, виробленим міністерством народної освіти УНР, що дало змогу отримувати козакам правні свідоцтва про закінчення курсу навчання.¹⁰ Відповідно до цього положення та подальшої реорганізації школи грамоти набували статусу 1-го ступеня (кляси) Єдиної Державної Школи, нижчі початкові школи — II-го ступеня і вищі початкові — III-го. Подальша освіта вояків здійснювалася на вищих ступенях (від IV до IX) Єдиної Школи, які відкривалися у дивізіях у випадку дійсної потреби. Закінчення останньої кляси давало можливість здобути середню освіту.

Наполеглива робота старшин, що були призначені вчителями початкових шкіл, дала можливість до кінця 1921 р. повністю ліквідувати неписьменність серед козацького складу Української Армії. Всі неписьменні отримали перші елементарні знання рахунку. Все це давало можливість козакам продовжувати свою освіту, а зчасом і придбати одну чи кілька цивільних спеціальностей — що врешті-решт значно полегшило їм життя після ліквідації таборів.

Ще одним пріоритетним напрямком діяльності Культурно-освітньої управи було поширення національної свідомости серед інтернованих українських військ. Це завдання включало в себе заснування курсів українознавства, бібліотек, театрів, хорів, розвиток видавничої справи. Від початку інтернування лекції були майже єдиним засобом впливу на моральний стан воєцтва. Спеціально призначені старшини йшли у бараки (бо тоді не було інших приміщень) і в живій розмові спілкувалися з козаками. Влітку 1921 р. це прийняло інший характер. Лекції почали викладатися справжніми фахівцями, які готувалися Студентськими (на загальні теми) або Старшинськими (на військові

теми) громадами. Набуло поширення також і запрошення для викладів лекцій українських професорів або викладачів університетів.

Через те, що у лавах Української Армії значний відсоток становило російськомовне старшинство (особливо — булавне), з початком інтернування наказом Головної Команди Військ УНР при кожній окремій частині дивізій і у всіх початкових школах були засновані курси українознавства для старшин і козаків. Слід зазначити, що підсумки їх діяльності до літа 1921 р. свідчили про те, що курси не принесли очікуваних результатів. Як йшлося у доповіді начальника Культурно-освітньої управи: "... причин тому багато — одна з найголовніших — це страшенний моральний упадок нашого старшинства. Загальне спостереження таке, що у той час як козацтво рветься до світу, до науки й коли йому надаються хоч трохи відповідні умови, воно не дивиться ні на спеку, ні на труднощі, ні на нестачу всіляких засобів, а йде в школу і жадібно ловить далекі від ідеалу лекції; старшинство ж наше, де не введена залізна дисципліна, здеморалізоване, остаточно й проводить 24 години за сном або за грою у карти. Цим і тільки цим пояснюється сумний стан, що не дивлячись на 3-4 літню боротьбу й службу в Українській Армії, воно й досі не вивчилося української мови і для нього потрібні курси українознавства."¹¹

Майже всю просвітницьку роботу в таборах і частинах здійснювали культурно-освітні відділи дивізій Армії УНР, які були засновані у всіх таборах українських військ (подекуди ці функції виконували об'єднані табірні культурно-освітні відділи). Відділи мали свої осередки у майже всіх бригадах, полках й куренях дивізій. Вони склалися звичайно з таких секцій: загальної, видавничої, історичної, мистецької, наукової, бібліотечної, фізичного виховання та ін.¹²

Найбільш ускладненим було проведення культурно-освітньої роботи у таборі Пикуличі впродовж трьох зимових місяців 1920-1921 рр. Виключно тяжкі умови перебування там інтернованого українського вояцтва унеможливлювали активну діяльність просвітницьких закладів. Проте, навіть в цих умовах українське вояцтво спромоглося зорганізуватися та розпочати роботу щодо налагодження культурно-освітньої справи. Незважаючи на повну відсутність паперу, приладів для навчання, лекторів та самих приміщень для проведення занять — культурно-освітній відділ при штабі Запорізької дивізії, що складався з 5-ти секцій (науково-шкільної, театральної, редакційної, спортивної і господарчої) розшукав можливість провести реєстрацію і поділ козаків на неписьменних і малописьменних, з котрих були організовані спеціальні групи на чолі з призначеними сотенними інструкторами.¹³ У відділах дивізії самоорганізувалося кілька хорів; виникла театральна аматорська трупа, яка підготувала кілька вистав. Була також створена бібліотека (236 книжок) з читальнею на 50-60 чол., з грудня відбувалися лекції історії та географії України, які готувалися спеціально при-

значеними для цього старшинами. Почав видаватися тижневик "Запорожець", у старшинському бараці поширювався сатиричний рукописний журнал "Жало".¹⁴

Заходами культурно-освітнього відділу Кулетметної дивізії були засновані школи грамоти, курси іноземних мов і українознавства, організована бібліотека з читальнею. Для занять школи грамоти було обладнане відповідне приміщення на 60 місць. Для роботи у цих освітніх закладах були притягнуті фахові лектори і народні вчителі. У дивізії виникли театральний гурток, хор, струнна оркестра, було створено редколегію для видавництва інформаційно-літературного часопису. 17 грудня 1920 р. при дивізії було засноване товариство "Просвіта", яке діяло у тісному контакті з культурно-освітнім відділом.¹⁵

Після ліквідації табору в Пикуличах у кінці лютого 1921 р., групу інтернованих українських військ було переведено до Вадовиць. Тут було зорганізовано об'єднаний табірний культурно-освітній відділ у складі наукової, історичної й художньої секцій. Заходами наукової секції відділу була ліквідована неписьменність (після переведення з Пикуличів до Вадовиць серед українського вояцтва нараховувалося 300 чол. неписьменних козаків). З малописьменними проводилися регулярні шкільні заняття, діяли курси українознавства та іноземних мов. Вадовицький табір мав свій хор, театр, бібліотеку (близько 1000 томів). Тривалий час у таборі гостювала театральна трупа Ю. Гаєвського, яка влаштувала для інтернованого українського вояцтва 102 безкоштовні вистави. Значного піднесення у Вадовицькій групі військ набув кооперативний рух, зокрема у березні 1921 р. було зорганізовано табірну кооперативу "Запорожець", прибутки якої йшли виключно на благодійні цілі.¹⁶

У таборі інтернованих у Петрокові в 1921 р. функціонував окремий культурно-освітній гурток, який мав чотири секції: навчання, викладову, театральну та читальну. Заходами гуртка в таборі були утворені школи для неписьменних та малописьменних. Табірна студентська громада влаштувала для старшин курси німецької і французької мов; історії українського письменства. Хор інтернованих в Петрокові у складі 30 чол. виступав не тільки перед українськими вояками, але й у сусідніх польських містах. У таборі друкувалися літературні журнали "Тернистий Шлях" і "На хвилях життя", а також гумористичний часопис "Листок Об'яв".¹⁷

Значного обсягу набула культурно-освітня робота у таборі Ланцут. Тут було засновано (у червні 1921 р.) Український Народний університет, гімназію та цілу низку різних просвітницьких закладів, розвинуто видавництво журналів й газет.

Народний університет у Ланцуті призначався для всього українського вояцтва у Польщі, проте через запроваджений поляками загальний режим інтернування українських військ, відвідувати його

мали можливість лише військовики з Ланцуту. Від початку до складу студентів Університету було зараховано 523 чол. (266 — на економічний, 139 — на історико-філологічний і 118 — на математично-природничий факультет) з різним ступенем освіти.

В перших місяцях функціонування Університету в Ланцуті викладались такі дисципліни: історія України (проф. В. Біднов), економічна географія (проф. І. Фещенко-Чопівський), вища математика (д-р М. Чайківський), фінансове право (Х. Лебідь-Юрчик), аналітична механіка, кристалографія, хемія, зоологія та ін. Проте з передислокацією ланцутської групи інтернованих до Стржалкова, через значну віддаленість від м. Тарнова, приїзд до табору для більшості викладачів став неможливим. Тому в Стржалкові навчання в Університеті провадилося нерегулярно, хоча студентів на чотирьох факультетах нараховувалося 758 чол. (старшин — 561, козаків — 194).¹⁸

Старшини у кількості 142 чол. студіювали Курси українознавства, що були влаштовані культурно-освітнім відділом табору. Лекції відбувалися щоденно. Українознавство викладалося і для козаків. Неписьменні по дві години на добу проходили навчання у табірній школі грамоти.¹⁹

В травні 1921 р. у Ланцуті була відкрита табірна українська гімназія, яка мала чотири класи з 124 учнями (переважно з числа козаків). Навчання у гімназії провадилося старшинами Армії УНР, які за короткий час зуміли підготувати учнів до іспитів. У таборі було добре налагоджено і культурне життя. Ще у лютому 1921 р. у Ланцуті було створено Раду культурно-освітньої комісії, до якої увійшли представники від всіх частин і установ, що перебували на той час у таборі. Рада була покликана скоординувати дії культурно-освітніх відділів дивізій, для чого було засновано шість загальнотабірних секцій: педагогічна, редакційна, музично-хорова, економічна, художня і театральна.

Педагогічною секцією було влаштовано читання для вояцтва курсів рахівництва і бухгалтерії, бажаючі студіювали курси іноземних мов. Редакційна секція продовжувала видання літературно-військового журналу "Наша Зоря", кошти для чого були надані Міністерством преси і пропаганди Уряду УНР і командуванням групи інтернованих українських військ у Ланцуті. Музично-хорова секція підтримувала діяльність хору, до якого входило 60 чол., і влаштувала кілька концертів. Заходами економічної секції 1 січня 1921 р. була відкрита крамниця, прибуток від якої йшов на фінансування діяльності всіх секцій. Крім того, це дало змогу придбати столи, стільці, лавки і дошки та обладнати кілька приміщень для бібліотеки, відправлення Служби Божої, лекційних викладів, відкрити шведсько-краєцьку майстерню, яка обслуговувала весь табір. Художня секція виготовила портрети українських гетьманів і Т. Шевченка, театральна (у складі якої було чотири драматичних) — підготувала кілька вистав та обладнала театральну залю на 119 місць.

На сцені часто давав вистави табірний театр ім. Т. Шевченка і виступав хор. У таборі працювали художня і скульптурна студії, фотографічне ательє, у бібліотеці нараховувалося початково 324 примірників книжок, сюди регулярно надходили українські часописи і пресові звіти від Української Військово-Ліквідаційної Комісії з Варшави.²⁰

В зв'язку з рішенням польської влади розв'язати табір інтернованих у Ланцуті, влітку 1921 р. почалося поступове пересунення військових частин і установ ланцутської групи військ на нове місце — до табору Стржалково. Початково загальні умови перебування вояків у Стржалково були значно кращі, ніж у Ланцуті, польська адміністрація ставилася до інтернованих доброзичливо, без зволікань йдучи назустріч всім проханням українського військового командування. Користуючися прихильним відношенням польської адміністрації, командуючий Стржалковською групою військ генерал-хорунжий Н. Никонів і штаби з'єднань поновили проведення військових вправ, заснували вишколи та курси фахового навчання, організували виклади лекцій з українознавства. Було створено табірну школу грамоти двох ступенів для неписьменних та малописьменних козаків.²¹ На липень 1921 р. у таборі нараховувалося 98 чол. неписьменних козаків.²²

Для тих, хто мав повну початкову або незакінчену середню освіту, у таборі Стржалково поновила свою роботу (колишня Ланцуцька) Гімназія ім. І. Стешенка, де у липні 1921 р. навчалося 55 чол. Для бажаючих були відкриті курси мовознавства і школа бухгалтерів.²³ Існувала у таборі і школа для дітей, яка діяла, спираючись на допомогу, що надходила від Британського благодійного комітету.

У Стржалкові продовжував діяти заснований ще у Ланцуті народний університет, влаштовувалися окремі виклади та бесіди з козаками. Інтерновані мали свою бібліотеку, капелю, театр, художню студію та читальню. Хор з табору Стржалкова у складі 53 чол. під керівництвом диригента сотника Д. Котка навіть провів у 1921 р. концертне турне по шістьох містах Познаньщини, де мав великий успіх.

Дуже жваво розгорталася культурно-освітня робота в Олександрові (Куявському), де перебували 4-та і 6-та дивізії Армії УНР. У центрі уваги культурно-освітнього відділу 6-ої дивізії (що провадив роботу не тільки у дивізії, але й в усьому таборі) була всебічна загальна освіта інтернованого українського вояцтва. Особливий наголос було зроблено на повну ліквідацію неписьменності серед козаків (у таборі на початку 1921 р. нараховувалося 947 неписьменних й малописьменних козаків).²⁴

Для виконання цього завдання було засновано чотири школи (де навчалося до 150 козаків), які діяли з кінця лютого до 1 травня 1921 р. Потім навчання було продовжене у загальнодивізійній школі, що була створена по типу Єдиної школи. Тут навчання продовжувало 73 чол., які були зведені в окрему команду.²⁵ У 4-ій дивізії також було засновано вищу (63 учнів) і нижчу (110 учнів) початкові школи, з яких останню

скінчили всі учні, навчившись читати й писати. Козаки, які не потрапили до складу цих шкіл, проходили початкову освіту в своїх відділах. Діяльність шкіл дозволила за два місяці повністю ліквідувати неписьменність серед козаків.

Дякуючи допомозі YMCA, у таборі була відкрита Реальна школа, яка дала можливість багатьом старшинам і козакам 4-ої і 6-ої дивізій закінчити середню освіту та підготуватися для продовження студій у вищих школах (переважно в Подєбрдській Академії й Педагогічному інституті в Чехо-Словаччині).²⁶

Велике значення для зміцнення морального духу військ мала діяльність курсів українознавства, які були створені у всіх окремих частинах дивізій (зокрема у 6-ій дивізії курси охоплювали 335 чол.).²⁷ На них викладалася історія і географія України, українська мова і література, основи економічних знань. У таборі також функціонували курси іноземних мов, де викладалися на вибір німецька, французька і польська мови.

Вирувало у таборі і культурне життя, яке спрямовувалося вибіркою Культурно-освітньою радою, куди входили представники всіх культурних осередків табору. На чолі Ради стояла президія (голова — сотник Гладкий), яка мала дорадчі функції, координуючи діяльність секцій.²⁸

Заходами створеного 20 грудня 1920 р. табірною Драматичного товариства ім. М. Садовського було організовано театральний гурток, який об'єднався з театральними аматорами Київської дивізії. Завдяки фінансовій допомозі табірному осередку YMCA та на кошти Драматичного товариства були виготовлені театральні костюми, командування групи інтернованих надало у розпорядження гуртка відповідне приміщення. Користуючись цими сприятливими обставинами, театральний гурток табору, до репертуару якого входила більшість українських п'єс, підготував за 1921 р. біля 50 вистав (половина з них були безкоштовні — для інтернованих вояків у таборі), що з успіхом пройшли у деяких польських містах. При Драматичному товаристві існувала також і струнна оркестра, інструменти для якої були придбані на кошти YMCA. Ще один культурний осередок, що діяв при Культурно-освітньому відділі 6-ої дивізії — співочий (пізніше — табірне хорове товариство) — влаштував до 15 концертів у таборі і більше десятка поза табором. Співочою секцією було складено і видано 40 примірників "Збірки українських пісень з репертуару хору 6-ої Січової дивізії". При секції діяла школа співу і деклямації, члени якої часто приходили у бараки і навчали співу козаків по куренях.²⁹

У кінці серпня 1921 р. виник ще один гурток — малярський, заходами якого було влаштовано майстерню, що виконувала замовлення культурно-освітнього відділу 6-ої дивізії. Було влаштовано і книгозбірню (спільно з Київською дивізією), загальний фонд якої нараховував 1510 різних книжок. Окремо існувала бібліотека Громади

старшин 6-ої дивізії, яка нараховувала близько 1000 томів.³⁰

Для фізичного виховання козаків та старшин було створено гімнастично-спортивний гурток, його заходами було влаштовано проведення футбольних матчів з польськими спортивними товариствами, налагоджені вправи сокільської гімнастики. Спільно з спортивним гуртком 4-ої дивізії було створено спортивне товариство "Січ".³¹

У грудні 1921 заходами польської влади кількість таборів інтернованих українських військ була зменшена до трьох: Каліш, Щепіорно і Стржалково. Впродовж першого року перебування у Польщі українське вояцтво зазнало великих труднощів, так зокрема деякі відділи Української Армії відповідно до вимог поляків були змушені чотири рази міняти місце свого перебування. Зрозуміло, що внаслідок цього доводилося залишати на старому місці прилаштовані для навчання приміщення, всіляке обладнання, раз у раз пристосовуючись до нових умов у різних таборах. Але кожен раз, після чергового переїзду, дивізії поновлювали військову і загальну освіту свого особового складу, налагоджували культурно-просвітницьку роботу серед військ.

З початком 1922 р. Державний Центр УНР і військово командування Української Армії, виходячи з невдачі II-го Зимового походу Повстанської Армії УНР та нових умов загальнополітичної ситуації в Європі і в Україні, вирішують — продовжуючи проведення військового навчання — зробити головний наголос на загальну освіту вояків, готуючи їх до майбутнього перебування в умовах еміграції. Це завдання вимагало організаційних і кадрових змін у керівництві культурно-освітньою роботою у військах. Культурно-освітня управа Генерального штабу влітку 1922 р. була реорганізована в Управління культурно-освітніх справ, начальником якого з 28 вересня було призначено колишнього Голову Ради народних міністрів УНР професора В. Прокоповича. У своїй діяльності він користувався правами 4-го Генерал-квартир-майстера Генерального штабу і підлягав безпосередньо його начальнику. Згідно до наданих В. Прокоповичу повноважень, він особисто відповідав за належну витрату коштів, які асигнувалися на потреби культурно-освітньої роботи Урядом УНР або надходили від жертводавців.³²

З приходом В. Прокоповича культурно-освітня робота в Українській Армії отримала новий імпульс через дуже відповідальне ставлення його до своїх обов'язків. З власної ініціативи В. Прокопович перебрався з Тарнова на постійне мешкання в табір інтернованих у Каліші і до кінця 1923 р. повсякчасно сприяв налагодженню культурно-освітньої роботи серед українського вояцтва.³³

Початок 1922 р. був позначений черговим погіршенням умов перебування українського вояцтва у таборах через брак палива, відсутність достатньої кількості продуктів харчування. Польська влада намагалася всіляко зменшити видатки на утримання інтернованих, вже не тур-

буючись про майбутню долю своїх колишніх союзників. Влітку 1922 р. поляки вже в котрий раз вирішують зменшити кількість таборів інтернованих українських військ. Під скорочення підпадає табір Стржалково. Перебуваючі там частини і установи здійснюють свій останній переїзд, тепер вже до існуючих таборів у Каліші і Щепіорно.

З огляду на постійну нестачу фінансових засобів для задоволення нагальних потреб українських військовиків, велике значення починає відігравати допомога з боку міжнародних благодійних установ та національних громадських і червонохрестних організацій. На квітень 1921 р. у Польщі існувало шість великих громадських і благодійних організацій, які опікувалися справами емігрантів з України.³⁴ Це, насамперед, "Українське товариство Червоного Хреста", яке мало чотири регіональні відділення (філії). Варшавська філія надавала допомогу збігцям з України та інтернованим воякам Української Армії у таборах (Олександрів, Каліш, Петроків) одягом, білизною, продуктами споживання. До Варшавської філії надходили різноманітні пожертви із-за кордону, які також розподілялися між українськими емігрантами. Ченстоховське відділення заснувало спеціальну амбулаторію, де кваліфіковані лікарі безкоштовно приймали громадян УНР з подальшим відпуском необхідних ліків. Ланцутська філія через утиски польської влади провадила спочатку лише культурно-освітню роботу, але з часом її заходами було влаштовано амбулаторію. Тарновське відділення Товариства опікувалося потребами інтернованих у Вадовицях, здійснюючи амбулаторний прийом хворих.

Жіноче товариство "Союз Українок", через свої філії в Ченстохові, Тарнові і Ланцуті, у контакт з Українським товариством Червоного Хреста, надавало допомогу насамперед дітям і жінкам, які перебували у таборах. Як вже зазначалося, відчутна допомога надходила з Англії від Британського комітету допомоги збігцям з України. Практично у кожному таборі інтернованих українських військ діяли відділи УМСА, які асигнували великі кошти на організацію струнних оркестр, влаштування бібліотек, заснування шкіл загально-освітнього характеру.

Координував роботу всіх благодійних установ і значною мірою розподіляв кошти, що надходили з-за кордону, створений Урядом УНР Український Центральний Комітет (УЦК), на чолі з А. Лукашевичем (Лукашевичем). Його статут було затверджено польською владою, де зазначалося, що Комітет це цілком аполітична національно-громадська організація, яка піклується задоволенням лише культурно-побутових потреб українських емігрантів, має завданням обстоювати правне положення біженців і сприяти економічному і духовному розвитку національних осередків у Польщі.³⁵

У 1922-1923 рр. благодійна допомога інтернованому вояцтву набрала нових форм й більших розмірів. Кошти на культурно-освітні потреби асигнували (крім вже зазначених установ) українські грома-

дяни-емігранти в Румунії, Академічні громади українських студентів у Подєбрадах і Брні (Чехо-Словаччина), "Товариство допомоги збігцям з України" (з Калішською філією), Товариство допомоги шкільної молоді, фонд допомоги Української Національної Капелі О. Кошиця, польські Комісаріяти таборів, жіноча підсекція УЦК у Варшаві, Ліквідаційна комісія головної управи Українського Червоного Хреста, Товариство опіки молоді ім. Митрополита Шептицького. Значні суми пожертви надходили і від окремих осіб, серед яких Голова Української Національної Капелі О. Кошиця п. Павловський, громадянка Швайцарії Розе Хрістен, Д. Геродот з Румунії, граф М. Тишкевич, барон Н. Василько, козаки Татарко, Федорець, Наливайко та ін.³⁶

Крім цього, великі кошти продовжували асигнуватися центральними військовими інституціями Армії УНР та створеними у таборах господарчими об'єднаннями. Гроші надходили, насамперед, від Генерал-інспектора Військ УНР генерала О. Удовиченка та військового міністра Уряду УНР, начальників груп інтернованих у Каліші (генерал О. Загородський) і Щепіорні (генерал М. Безручко), від табірних підприємств у Каліші і табірних господарчих комісій.³⁷ Всі табірні установи (кооперативи, клуби, театри, старшинські буфети) рішенням розпорядчих комітетів Старшинських громад дивізій відраховували певний відсоток з своїх прибутків на потреби розвитку культурно-освітніх осередків у таборах.

Діяльність всіх цих благодійних й громадських організацій, а також зібрані ними досить значні кошти, дозволили відновити культурно-освітню роботу у таборах впродовж 1923 р. Грошові надходження акумулювалися в створених фондах: Шкільно-просвітньому ім. Б. Грінченка, пресовому, часопису "Український Сурмач" і фонду загальних сум Управління в культурно-освітніх справах Генерального штабу Української Армії.³⁸

Заснування Шкільно-просвітницького фонду ім. Б. Грінченка було затверджене генерал-інспектором Військ УНР генералом О. Удовиченком 20 квітня 1923 р. Маючи на меті розпочати діяльність фонду з максимальною ефективністю, при Управлінні в культурно-освітніх справах було створено раду фонду, куди ввійшли делегати від всіх існуючих табірних шкіл та представники жертводавців. Заходами Шкільно-освітнього фонду було влаштовано цілу низку освітніх закладів, а вже існуючі отримували регулярну фінансову допомогу.

У 1923 р., коли всі частини Армії УНР були скупчені у двох таборах, у Каліші і Щепіорно, робота табірних шкіл, курсів та гуртків стала більш систематичною і всеохоплюючою. Ще у грудні 1922 р. у Каліші була створена "Єдина Національно-Державна Школа" (пізніше — Гімназія ім. Т. Шевченка), де навчалося 43 учні. Директором гімназії було призначено начальника культурно-освітнього відділу 2-ої дивізії сотника Дунічевського. У таборі існували Педагогічні курси (завідуючий

сотник Зубенко), Курси закордонних мов (начальник генштабу генерал-хорунжий О. Порохівщиків). Для підлітків були створені початкова і сокільська школи, для дітей, що постійно перебували у таборі — дитячий садок. Для задоволення релігійних потреб інтернованих виникли табірні Братство ім. Св. Кирила і Методія, на чолі з генштабу генерал-хорунжим В. Петрівим, та церковний хор, який об'єднав 27 чол.³⁹ Завдяки наявності у розпорядженні 3-ої дивізії власної друкарні, у таборі було здійснено випуск книжки "Лицарі і мученики", друкувався військовий журнал "Залізний Стрелець", що виходив з 1923 р. під редакцією генштабу генерал-хорунжого П. Шандрука.

Майже в самому початку існування Калішського табору в ньому було засноване Драматичне товариство ім. М. Садовського, яке вже 6 серпня 1922 р. святкувало ювілей з нагоди постановки 100 вистав. Драматичні вистави влаштовувала в Каліші й "Просвіта" та інші табірні організації. Ще у лютому 1921 р. у Каліші також була заснована Школа національного українського танцю (танку), яку очолив В. Авраменко. Впродовж 1921 р. Школа підготувала цілу низку виступів своїх учнів (як у таборах інтернованих, так і в різних містах Польщі), які пройшли з великим успіхом. Після від'їзду В. Авраменка з табору, у Каліші було створено "Товариство відродження українського танку", яке у 1921 р. нараховувало 123 члени.⁴⁰

У таборі Щепіорно зусиллям культурно-освітніх відділів Київської і Січової дивізій була заснована Реальна школа (гімназія) для дорослих з бібліотекою, де навчалося 38 учнів. Її директором був сотник І. Гончаренко (пізніше — сотник Дубрава). При гімназії була влаштована школа грамоти. У таборі також діяли товариство "Любителів французької мови", "Козача просвіта", школа бойскаутів і початкова школа.⁴¹ Ще на початку січня 1922 р. заходами табірної УМСА було створено пансіон для хлопців віком від 7 до 15 років на 150 чол. Водночас Генеральним штабом було набрано штат лекторів для викладання програми Єдиної Державної школи перших трьох ступенів.⁴² Після призначення директором цього закладу сотника І. Гончаренка (потім — сотника Кобиського), пансіон почав поступово перетворюватися у військову гімназію, отримавши назву "Школа українських пластунів". Посади викладачів та вихователів були заміщені фаховими старшинами Української Армії, всі юнаки були зараховані до складу відповідних дивізій і почали отримувати козацький пайок.⁴³ Початково тут нараховувалося 60 учнів, у 1923 р. їх чисельність становила 41 чол., при лекторському складі у 17 чол.⁴⁴

У культурному житті табору значну роль відігравав Український Національний хор під орудою сотника М. Кальмуцького, табірний церковний хор; продовжували діяти Драматичне товариство ім. М. Садовського у складі 21 чол., художня студія при театрі мистецтв, Драматичне товариство "Запорожець", художня студія Кулакова.

Незважаючи на те, що впровадження освіти у військах в значній мірі ускладнювалося майже повною відсутністю фінансових засобів у Державній скарбниці, діяльність Уряду УНР у цій площині мала свої плідні наслідки. І хоча освіту вояків доводилося розпочинати інколи не маючи для цього жодних приладів і навіть самих приміщень для навчання, в умовах нестачі самого елементарного: паперу, олівців, підручників та іншого — справа почала рухатися вперед: у таборах були відкриті класи всіх ступенів Єдиної Державної школи, гімназії і Народний університет. Діяльність шкіл грамоти і початкових шкіл дозволила майже повністю (на протязі 1921 р.) ліквідувати неписьменність серед козацького складу армії. Велике значення для згуртування вояцтва мали курси українознавства, студіювання яких мало обов'язковий характер. У таборах були відкриті курси бухгалтерів, бджільництва, садівництва, кравецькі і швецькі майстерні-школи.

Діяльність цих освітніх закладів дозволила в значній мірі підготувати інтернованих до переходу їх влітку 1924 р. на цивільний стан. Освітня робота, започаткована у таборах, заклала міцне підґрунтя для продовження навчання українського вояцтва вже за цивільних фахів за кордоном.

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. (Далі — *ЦДАВО України*). — Ф. 1075, оп. 2, спр. 1071, арк. 302; Наріжний С. *Українська еміграція*. (Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами). — Прага, 1942. — Ч. I. — С. 33-51.

2. *ЦДАВО України*. — Ф. 3204, оп. 1, спр. 12, арк. 31-32.

3. Див.: *ЦДАВО України*. — Ф. 1075, оп. 2, спр. 824, арк. 240; оп. 4, спр. 28, арк. 160;

4. Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції (1917—1921)*. — Прага, 1943. — Т. 3. — С. 70.

5. Трошинський В. П. *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*. — К., 1994. — С. 63.

6. *ЦДАВО України*. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 308, арк. 17; оп. 4, спр. 6, арк. 71.

7. Там само. — Оп. 2, спр. 196, арк. 28.

8. Там само. — Арк. 37-39.

9. *ЦДАВО України*, — Ф. 1078, оп. 2, спр. 197, арк. 4.

10. Там само. — Ф. 1075, оп. 2, спр. 196, арк. 37.

11. Наріжний С. *Вказ. праця*. — С. 36.

13. *ЦДАВО України*. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 196, арк. 33.

14. Там само. — Спр. 200, арк. 49.

15. Там само. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 70-72.

16. Наріжний С. *Вказ. праця*. — С. 35.

17. Животко А. *Історія української преси*. — Мюнхен, 1989-1990. — С. 281.

18. Наріжний С. *Вказ. праця*. — С. 35.

19. *ЦДАВО України*. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 234, арк. 31.

20. *ЦДАВО України*. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 81-86.

21. Там само. — Ф. 1075, оп. 2, спр. 824, арк. 52.
22. Там само. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 196, арк. 37.
23. Там само. — Ф. 1075, оп. 2, спр. 482, арк. 15.
24. Наріжний С. *Вказ. праця*. — С. 36.
25. *ЦДАВО України* — Ф. 1075, оп. 26, спр. 544, арк. 31.
26. Битинський М. "Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті", *Гуртуймося*. — 1932. — N IX. — С. 37.
27. *ЦДАВО України*. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 308, арк. 3-19.
28. Там само. — Спр. 200, арк. 60.
29. Там само. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 60.
30. Битинський М. *Вказ. праця*. — С. 37.
31. *ЦДАВО України*. — Ф. 1075, оп. 26, спр. 544, арк. 31.
32. Там само. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 159, арк. 56.
33. Білон П. *Спогади*. — Пiтсбург, 1952. — Ч. 1, — С. 147.
34. *ЦДАВО України*. — Ф. 3696, оп. 2, спр. 346, арк. 21.
35. Там само. — Ф. 1429, оп. 2, спр. 92, арк. 65.
36. Там само. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 246, арк. 302.
37. Там само. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 246, арк. 43-74.
38. Там само. — Спр. 165, арк. 402.
39. Там само. — Ф. 178, оп. 2, спр. 246, арк. 178.
40. Наріжний С. *Вказ. праця* — С. 45.
41. *ЦДАВО України* — Ф. 1078, оп. 2, спр. 246, арк. 43-74.
42. Там само. — Спр. 158, арк. 56.
43. Там само. — Арк. 33.
44. Там само. — Арк. 492.

